

СИРОТЮК О. В.,аспірант кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
(Міжнародний гуманітарний університет)

УДК 343.2.01

ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАОХОЧЕННЯ

Стаття присвячена принципам заохочення в сучасному кримінальному праві України. Зазначені принципи розглядаються як складова принципів кримінального права, які є керівними правилами законотворчої діяльності. Виокремлюються загальні (притаманні всім кримінально-правовим конструкціям) і спеціальні (притаманні заохочувальним приписам) принципи. Виділено проблемні аспекти конструкції низки заохочувальних норм Кримінального кодексу України та запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: кримінальний закон, кримінально-правове заохочення, принципи заохочення.

Статья посвящена принципам поощрения в современном уголовном праве Украины. Данные принципы рассматриваются как составляющая принципов уголовного права, которые являются руководящими началами законотворческой деятельности. Выделяются общие (присущие всем уголовно-правовым конструкциям) и специальные (присущие поощрительным предписаниям) принципы. Очерчены проблемные аспекты конструкции ряда поощрительных норм Уголовного кодекса Украины и предложены пути их решения.

Ключевые слова: уголовный закон, уголовно-правовое поощрение, принципы поощрения.

The article is devoted to encourage principles in modern criminal law of Ukraine. Such principles are being considered as a criminal law principles essential part. The last ones present themselves the leading milestones for legislative activity. The common (considered to anyone from criminal law constructions) and special (considered to encourage norms) principles are outlined. The construction of a number of Ukrainian Criminal Code encourage norms are pointed out and corresponding decisions finding ways are suggested.

Key words: criminal law, criminal law encourage, encourage principles.

Вступ. Зміни в парадигмі сучасного кримінального права України свідчать про формування фахового підходу до розуміння заохочення як затребуваного інструмента кримінально-правового впливу. Зрозуміло, що заохочення не може бути основою цього впливу, але воно має посідати належне місце задля виконання тих завдань, що поставлені перед Кримінальним кодексом України (далі – КК України). Адже для вітчизняного права загалом і кримінального зокрема заохочувальні приписи не є чимось привнесеним зовні, вони здавна застосовувалися для залагодження конфліктів [1].

Відповідно, постає питання про принципи кримінально-правового заохочення, без пізнання та втілення яких законодавча діяльність із конструювання заохочувальних приписів КК України не може бути якісною. У свою чергу, без належної якості нормативно-правового акта не може бути й якісного правозастосування.

Аналіз класичних і новітніх досліджень свідчить, що в разі аналізу принципів кримінального права (роботи В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецової, Т.О. Леснієвські-Костарьової,

В.В. Мальцева, Є.Є. Чередниченко та ін.) питання принципів заохочення розглядаються досить узагальнено. Якщо йдеться про роботи, що зачіпають саме цей аспект заохочення (фундаментальні дослідження П.В. Хряпінського, праці І.І. Митрофанова, Н.А. Орловської, Т.Р. Сабітова, Н.Б. Хлистової та ін.), то варто відмітити відсутність усталеного бачення цієї проблеми, зокрема немає єдиного підходу до переліку цих принципів, їх класифікації, значення окремих керівних правил для формування заохочувальних норм КК України тощо.

Постановка завдання. Відповідно до цього, метою статті є формулювання авторської позиції щодо принципів кримінально-правового заохочення (їх розуміння, співвідношення з іншими групами принципів у кримінальному праві, їх структуризації), розгляд сучасного стану втілення цих принципів у заохочувальних приписах КК України, а також вироблення певних пропозицій щодо конструювання заохочувальних кримінально-правових норм.

Результати дослідження. Розгляд принципів кримінально-правового заохочення передбачає їх включення в загальний контекст принципів кримінального права. У цьому сенсі потрібно виходити з того, що принципи кримінального права – це вихідні, визначальні ідеї, положення, установки, які становлять моральну й організаційну базу виникнення, розвитку й функціонування кримінального права, виражають його соціальну зумовленість, визначають структуру і зміст, відображають його метод. У кримінально-правовій сфері керівні ідеї стають принципами лише тоді, коли вони прямо або опосередковано використовуються в законотворчій діяльності [2, с. 265], оскільки КК України – єдина форма кримінального права; принципи правозастосування, як видається, є похідними від принципів законотворчості, оскільки перші зумовлені конструкціями кримінально-правових приписів.

Принципи кримінального права можуть бути закріплені у вигляді окремих норм, однак можуть бути з'ясовані й шляхом тлумачення нормативного тексту, адже у КК України немає самостійної норми (окремої сукупності норм), де законодавець чітко позначив би принципи. Відповідно, питання визначення принципів, окреслення їх кола, класифікації входять переважно до сфери кримінально-правової доктрини. Але це не означає, що законодавець при формуванні відповідних положень може відмовитися від їх реалізації в нормативних конструкціях.

Принципи кримінально-правового заохочення – це різновид принципів кримінального права, чие існування зумовлено наявністю заохочення як самостійного способу кримінально-правового регулювання, про що свідчить включення до КК України заохочувальних норм і, відповідно, наявність заохочувальних заходів. Водночас ці принципи не регламентовані у кримінальному законі, більше того, у Загальній частині КК України немає системоутворювальних норм (зокрема дефініцій), тлумачення яких давало б підстави робити висновки про позицію законодавця щодо заохочення. З огляду на те, що, як уже було зазначено, у фаховому співтоваристві немає єдності щодо цих принципів, то було б передчасним говорити й про доктринальні положення в цій сфері.

Однак чи можна при таких вихідних даних вести мову саме про принципи кримінально-правового заохочення? На нашу думку, можна, але їх пізнання має відбуватися «від зворотного», тобто аналіз заохочувальних норм КК України дає уявлення про фактичне закладення в їх конструкцію певних ідей, які допустимо вважати принципами. Ці принципи можуть бути виведені із тлумачення заохочувальних приписів Загальної та Особливої частин КК України. Але це стосується тільки тих керівних ідей, які характеризують особливості заохочення. Щодо загальних кримінально-правових принципів варто говорити про специфіку їх інтерпретації стосовно заохочувальних норм.

Отже, принципи заохочення можна подати у вигляді сукупності, що підлягає внутрішній диференціації й включає таке:

- принципи, які є фундаментальними керівними правилами побудови кримінально-правових норм загалом (загальні). При цьому варто погодитися із Н.А. Орловською в тому, що аналіз загальних принципів передбачає відносне розмежування, адже їх фундаментальність корелює з органічним взаємозв'язком [2, с. 272];

- принципи, зумовлені особливостями кримінально-правового заохочення (особливі).

Серед загальних принципів традиційно виокремлюються системність, законність, доцільність, гуманізм, рівність, урахування вимог міжнародно-правових актів і положень

Конституції України, ефективність. На нашу думку, до цієї групи необхідно додати персоніфікацію кримінально-правового впливу та економічну зумовленість. Така позиція виходить із таких чинників:

- кримінально-правовий вплив у формі застосування КК повинен здійснюватися виключно стосовно тих осіб, чия поведінка має кримінально-правове значення (звернімо увагу, що цей принцип реалізується навіть щодо юридичних осіб), тобто персоніфікація кримінально-правового впливу – один із принципових моментів конструювання положень кримінального закону;

- у сучасних умовах будь-яка нормативна, а тим більше, кримінально-правова конструкція має бути економічно витратною рівно настільки, наскільки вона може дати позитивний ефект. Занадто дороге (в економічному вимірі) кримінальне право – недозволена розкіш для України.

Загалом принцип системності – один із найбільш складних для реалізації. Стосовно заохочення його інтерпретація передбачає не лише аналіз власне заохочувальних приписів, а й урахування системних недоліків примусових норм.

Щодо першого аспекту можна навести позицію законодавця про суттєве обмеження застосування заохочення у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності за загальними підставами до осіб, які вчинили корупційні злочини, у тому числі й на підставі ст. 46 КК України. Але перелік корупційних складів, щодо яких така можливість залишилася, свідчить про те, що це злочини «без жертв», тобто звільняти за ст. 46 КК України винних у їх учиненні осіб було неможливим і раніше.

У свою чергу, недоліки конструювання примусової норми можуть призвести до вимушеного застосування заохочення. Наприклад, за санкцією ч. 1 ст. 296 КК України особам у віці від 14 до 16 років узагалі неможливо призначити покарання, що змушує суди, керуючись п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16.04.2004 р. № 5 [3], звільняти неповнолітнього від кримінальної відповідальності або від покарання.

У контексті наведеного варто ще раз погодитись із тим, що принцип системності може бути реалізований передусім за рахунок більш чіткого узгодження положень Загальної та Особливої частин КК України.

Принцип законності передбачає, поміж іншого, безпрогальність кримінального закону та коректне застосування термінології законодавцем. Щодо заохочувальних приписів загалом суттєвих претензій у цій площині не виникає. Водночас, як наголошують фахівці, є спірним зарахування ст. ст. 48, 49 КК України до заохочувальних приписів, тобто застосування законодавцем правового режиму звільнення від кримінальної відповідальності виключно за формальними підставами стосовно осіб, які не продемонстрували позитивної посткримінальної поведінки, є таким, що не відповідає сутності заохочення [4, с. 112].

Щодо принципу доцільності, який означає звернення до цілі як до результату дії норми в ідеалі, стосовно заохочувальних приписів можна говорити про те, що вони спрямовані на взаємоприйнятне розв'язання кримінально-правового конфлікту, при чому від їх застосування мають вигравати три сторони – держава, винний і потерпілий. Узагальнено можна говорити про те, що сам факт наявності заохочувальних норм свідчить про намагання законодавця досягти компромісу в конфлікті й сприяти формуванню позитивної (принаймні, нейтральної) мотивації у винної особи.

Щільно пов'язаний із попереднім, принцип ефективності передбачає раціональне обговорення не тільки цілей, а й засобів їх досягнення. При цьому мова може йти лише про відносну ефективність, адже запобігання злочинності має об'єктивні обмеження. Щодо заохочення варто звернути увагу на те, що прийняття правової норми – це не тільки засіб досягнення конкретної мети, а й зміна соціальної ситуації, у якій діють люди [5, с. 68]. Це означає, що належне запровадження та застосування заохочувальних приписів сприятиме й змінам у суспільній правосвідомості у бік більшої довіри та поваги до закону. На сьогодні є можливим оцінювати ефективність заохочення переважно щодо окремих осіб, до яких були застосовані

відповідні норми. Зокрема, як зазначає П.В. Хряпінський, звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям і примиренням винного із потерпілим, як правило, не призводить до повторного вчинення умисного злочину цією особою [6, с. 172].

Принцип гуманізму – одна із «візитівок» кримінально-правового заохочення, що передбачає не тільки економію кримінальної репресії щодо правопорушника, а й повагу до потреб потерпілого від злочину. У цьому сенсі відшкодування шкоди має стати складовою кримінально-правової політики держави. Однак законодавець не завжди послідовний у реалізації цього принципу при побудові заохочувальних приписів. Наприклад, звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності за вчинення вперше злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості за спеціальною нормою (ч. 1 ст. 97 КК України) є менш сприятливим для забезпечення його інтересів, аніж звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення вперше злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості за загальною нормою (ст. ст. 45, 46 КК України).

Принцип рівності традиційно пов'язується із правозастосуванням, не випадково іноді він називається принципом рівної відповідальності. Але цей принцип має бути реалізований і в законотворчій діяльності. Зокрема, уже згадуване обмеження застосування заохочення щодо винних у корупційних злочинах базується на характері діяння, а не на ступені його суспільної небезпеки. Фактично законодавець утворив певну категорію винних осіб – «корупціонерів», щодо яких зроблено виняток при вирішенні питання щодо усунення/зменшення кримінально-правових обтяжень, що втілено в диспозиціях заохочувальних норм.

Принцип урахування положень Конституції України та міжнародно-правових актів прямо закріплений у ч. ч. 1, 5 ст. 3 КК України, які є конкретизацією положень ст. ст. 8, 9 Конституції України. У цьому плані потрібно погодитися із позицією про важливість не стільки суворості кримінально-правового впливу, скільки його невідворотності. Щодо інтерпретації цього принципу до проблеми заохочення наголосимо на ст. 3 Конституції України, адже додержання прав людини забезпечується в тому числі й гнучкістю кримінально-правового впливу, яка досягається різноманіттям його заходів. У цьому контексті набуває додаткових аргументів реалізація принципу гуманізму в кримінальному праві.

Що стосується врахування положень міжнародно-правових актів, то на сьогодні при формуванні заохочувальних приписів цей принцип повністю не реалізований. Наприклад, перелік примусових заходів виховного характеру, закріплений у ч. 2 ст. 105 КК України, істотно вужчий, ніж запропонований у Мінімальних стандартних правилах ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінських правилах). Більше того, те, що наш законодавець уважає примусовим заходом, який може застосовуватися при звільненні від кримінальної відповідальності чи від покарання, міжнародне співтовариство вважає позбавленням волі – поміщення неповнолітнього у школу чи училище соціальної реабілітації. При цьому у вітчизняному переліку явно бракує заходів реститутивно-відновної спрямованості [2, с. 301], хоча саме на це робиться акцент у сучасних моделях ювенальної юстиції.

Принцип персоніфікації кримінально-правового впливу пов'язаний із урахуванням типових характеристик особи (потенційного діяча), яка може вступити в конфлікт із кримінальним законом. Фахівці дійшли висновку про неприпустимість неперсоніфікованого заохочення, навіть якщо це спрямовано на відшкодування заподіяної шкоди [7, с. 56]. У цьому сенсі можна приєднатися до думки Н.А. Орловської, яка зазначила спірність правової позиції Верховного Суду України щодо можливості задоволення обгрунтованих претензій потерпілого не лише винним, а й іншими особами, зокрема батьками або близькими родичами [2, с. 311]. Хоча таке зауваження зроблено лише щодо ст. 45 КК України та належить до сфери правозастосування, на нашу думку, воно може вплинути на подальший розвиток заохочення у КК України.

Принцип економічної обумовленості актуалізований тим, що система запобігання злочинності суттєво «тисне» на бюджет, при цьому потерпілі від злочинів не отримують від держави компенсацій у зв'язку із учиненням щодо них кримінально караних діянь, їхні інтереси не враховуються при виконанні майнових покарань. Відповідно, потерпілі розраховують пе-

реважно на інститут цивільного позову, адже можливість укладання угоди про примирення досить обмежена. Усе це передбачає обговорення можливості збільшення кількості заохочувальних приписів передусім в Особливій частині КК України. Мова може йти про насамперед злочини проти особистих прав громадян (наприклад, трудових, права на об'єднання, медичну допомогу тощо), проти власності, у сфері господарської діяльності, застосування яких могло б призвести не тільки до задоволення інтересів потерпілих від злочинів шляхом компенсації збитків, відшкодування шкоди, а й до скорочення видатків на виконання покарань і, як наслідок, у певних випадках на наступну реадaptaцію осіб, які відбули покарання.

Щодо особливих принципів заохочення в літературі висловлюються різні позиції. Зокрема, до них пропонується зараховувати інформованість, наявність розрахунку, боротьбу мотивів, добровільність тощо. На нашу думку, ці аспекти не впливають із аналізу заохочувальних приписів КК України. Скоріше, це характеристики винної особи та її поведінки, які не мають значення для законодавця. Так, для застосування заохочувальних приписів вимушеність або, навпаки, добровільність позитивних посткримінальних дій правопорушника є нейтральною обставиною, адже акцент робиться на суспільно корисну поведінку, а не на мотивацію винного [7]. Остання – це віддалений наслідок застосування заохочення.

Видається, що особливим принципом може вважатися економія заходів заохочення.

Варто погодитися із Т.Р. Сабітовим із приводу виділення якісної й кількісної площин утілення цього принципу. Зокрема, у площині якості заохочення позитивної поведінки не має перетворювати галузь кримінального права із каральної в нагородну. У свою чергу, кількість заохочувальних норм не повинна порушити балансу «кара – заохочення» [8, с. 56]. На нашу думку, має рацію Н.А. Орловська, яка вважає, що у площині якості економія заходів заохочення означає їх установлення тільки в тому випадку, якщо корисність (узагальнена або конкретизована) посткримінальної поведінки особи, яка вступила в конфлікт із кримінальним законом, істотно більша, ніж шкідливість її злочинного діяння. У цьому сенсі вбачається спірним установлення кримінально-правового заохочення за виконання прямих обов'язків без будь-якого підтвердження готовності особи додатково виявити себе позитивним чином. Стосовно кількісного аспекту реалізації принципу економії заходів заохочення, то відносним критерієм співвідношення примусових і заохочувальних заходів у кримінальному законі є їхня доцільність і ефективність. Тому не може бути встановлено будь-яке суворе співвідношення примусових і заохочувальних заходів кримінально-правового впливу [7]. З огляду на це такі виокремлені в літературі принципи кримінально-правового заохочення, як спільномірність (Ю.В. Голик), доцільність, імперативність (П.В. Хряпінський) [9], можна розглядати як складові принципу економії заходів заохочення.

Висновки. Усе викладене дає змогу дійти загального висновку про теоретико-прикладну значущість досліджень принципів кримінально-правового заохочення. У ході дослідження було сформульовано такі тези:

1. Принципи заохочення є різновидом принципів кримінального права.
2. Доцільно аналізувати принципи кримінально-правового заохочення на двох рівнях: загальні (фундаментальні) та особливі.
3. Загальними принципами заохочення є системність, законність, доцільність, гуманізм, рівність, урахування вимог міжнародно-правових актів і Конституції України, ефективність, персоніфікація кримінально-правового впливу, економічна зумовленість.
4. Особливим принципом є економія заходів заохочення.

Перспективним у подальших дослідженнях убачається продовження наукових розвідок щодо кримінально-правового заохочення та його принципів у контексті сучасної політики протидії злочинності в Україні.

Список використаних джерел:

1. Гриб А.М. Становлення та розвиток інституту примирення на українських землях (IX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.М. Гриб ; Міжнар. гуманіст. ун-т. – О., 2015. – 22 с.

2. Орловська Н.А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Н.А. Орловська ; НУ «Одеська юридична академія». – О., 2012. – 432 с.

3. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності : Постанова Пленуму Верховного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/vb001700-05>.

4. Орловская Н.А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации, функционального анализа : [монография] / Н.А. Орловская. – О. : Юрид. л-ра, 2010. – 296 с.

5. Кудрявцев В.Н. Современная социология права / В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. – М. : Юристъ, 1995. – 297 с.

6. Хряпінський П.В. Суспільна корисність правомірної поведінки, що заохочується в Кримінальному кодексі України / П.В. Хряпінський // Вісник Запорізького нац. ун-ту. Серія «Юридичні науки». – 2009. – № 1. – С. 166–174.

7. Орловська Н.А. Економія заходів заохочення як принцип побудови кримінально-правових санкцій / Н.А. Орловська // Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaau/2013-1/13onakps.pdf>.

8. Сабитов Т. Принципы поощрения в уголовном праве / Т. Сабитов // Уголовное право. – 2006. – № 1. – С. 54–57.

9. Хряпінський П.В. Своєчасність як принцип заохочення у кримінальному законодавстві України / П.В. Хряпінський // Право і суспільство. – 2009. – № 3. – С. 92–97.

